

Maciej Wójcik¹

Wolność nie tylko dla ludzi. Polskie środowiska anarchistyczne i lewicowe w walce o prawa zwierząt

STRESZCZENIE Anarchizm, stanowiąc zespół doktryn, myśli i filozofii, mimo pewnych różnic światopoglądowych oraz zmian społecznych, kulturalnych i ekonomicznych wynikających z następujących po sobie okresów historycznych, do dzisiaj skupia się na walce z niesprawiedliwościami społecznymi mającymi rodzić się z kapitalizmu oraz hierarchicznych struktur społecznych. Jednakże współczesne szkoły anarchizmu w swojej teorii oraz praktyce zaczęły działania na innych polach, wychodząc poza problemy społeczne, skupiając się m.in. na walce z degradacją środowiska naturalnego, krytyce konsumpcjonizmu, działalności artystycznej, mającej propagować określone idee.

Dostrzeżenie innych problemów przez współczesnych anarchistów w otaczającej ich rzeczywistości, doprowadziło do powstania nowych nurtów anarchizmu, takich jak zielony anarchizm czy anarchizm querrowy. Anarchizmy związane z postawami proekologicznymi i antytechnologicznymi zaczęły zyskiwać coraz większą popularność na przełomie XX i XXI w. Znaczna część zwolenników zielonego anarchizmu zaczęła interesować się problemami związanymi z miejscem zwierząt w kapitalizmie, ich wykorzystywaniem, a także brakiem ochrony prawnej przedstawicieli świata fauny.

Także polskie środowiska anarchistyczne, które kształtowały się w latach 80. i 90. XX w., były świadome tego, iż ich obowiązkiem jest walka na rzecz poprawy warunków życia zwierząt. Natomiast w bardziej radykalnej formie walka o prawa zwierząt miała oznaczać ich pełne wyzwolenie (niszczenie ferm, propagowanie weganizmu, sprzeciw wobec przetrzymywania zwierząt w parkach zoologicznych).

Celem artykułu jest zaprezentowanie stosunku do zwierząt i ich praw, autonomii wraz z metodami podejmowanymi na rzecz poprawy ich warunków przez polskich anarchistów oraz reprezentantów różnych środowisk lewicowych (zbliżonych

---

¹ Mgr Maciej Wójcik, Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński, Szkoła Doktorska US, e-mail: wojcikmacio@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8754-0816.

światopoglądem do anarchizmu, ustosunkowujących się np. w swoich organach prasowych do myśli anarchistycznej) działających w latach 1980–2020.

SŁOWA KLUCZOWE anarchizm, wyzwolenie zwierząt, zielony anarchizm, wegetarianizm, akcja bezpośrednia, historia polskiego anarchizmu

Anarchiści od zawsze domagali się radykalnej zmiany świata, w którym funkcjonują. Tenże radykalizm przejawiający się w anarchistycznych programach, manifestach i działaniach, bardzo często przekładał się na odbiór anarchistów przez opinię publiczną, badaczy, media, establishment polityczny, jako utopistów, nieodpowiedzialnych marzycieli. Współcześnie zwolennicy myśli anarchistycznej skupiają się na walce z problemami dotyczącymi człowieka, które są bardzo często wynikiem szybkiego rozwoju technologicznego (np. skażenie środowiska naturalnego, niszczenie terenów zielonych w aglomeracjach miejskich), co spowodowało zespolenie się idei anarchistycznych z ideami tzw. głębokiej ekologii. Zaangażowanie anarchistów w działalność ekologiczną doprowadziło do ukształtowania się spektrum zielonego anarchizmu (anarchoprymitywizm, anarchoweganizm, anarchonaturyzm). Część anarchistów utożsamiających się z założeniami głębokiej ekologii zaangażowała się przede wszystkim w walkę o uszanowanie wolności i autonomii zwierząt, której podstawę ma stanowić przekonanie o tym, że posiadają one samoświadomość oraz są zdolne do odczuwania i okazywania emocji. Włączenie się środowisk anarchistycznych do walki o prawa zwierząt może stanowić przykład ewolucji anarchistycznej etyki, a także umiejętności dostosowywania przez anarchistów swoich programów ideowych i prowadzonych akcji bezpośrednich do poważnych problemów współczesnego świata. Również polscy anarchiści włączyli się w walkę o wyzwolenie zwierząt, co można dostrzec już w latach 80., bowiem liczne anarchistyczne czasopisma tzw. trzeciego obiegu składały się z artykułów dotyczących sytuacji zwierząt w Polsce i za granicą. W Polsce pod koniec XX w. w działalność prozwierzęcą angażowały się też osoby identyfikujące się z określonymi subkulturami, podzielające niektóre anarchistyczne zasady i wartości. Cenne źródło informacji dotyczące zaangażowania polskich środowisk anarchistycznych w walkę o wyzwolenie zwierząt stanowi nie tylko prasa anarchistyczna, ale również wszelkie manifesty wolnościowych grup, portale internetowe, oferta wydawnicza anarchistycznych wydawnictw.

Współcześnie badania dotyczące historii i działalności polskich anarchistów prowadzone są przez przedstawicieli różnych nauk humanistycznych

i społecznych. Wśród nich znajdują się: Rafał Chwedoruk, Radosław Antonów, Paweł Malendowicz, Piotr Laskowski². Jednakże prace poświęcone poglądom współczesnych polskich anarchistów w większości przypadków przedstawiają i charakteryzują ich stosunek do totalitaryzmów, demokracji parlamentarnej, wszelkich form przymusu ze strony państwa, edukacji, kapitalizmu, nacjonalizmu. Do tej pory nie podjęto szerszej próby przedstawienia postaw i działań ekologicznych polskich anarchistów i sympatyków idei anarchistycznych. Działalność na rzecz świata przyrody staje się powoli fundamentem ich teorii i praktyki, co udowadniają liczne akcje przez nich przeprowadzane, takie jak: Jedzenie Zamiast Bomb (inicjatywa opierająca się na rozdawaniu wegetariańskich lub wegańskich posiłków z antywojennym przekazem w tle), blokady wycinek drzew w Bieszczadach przez członkinie kolektywu Wilczyce, kolportaż książek dotyczących praw zwierząt, przemysłu mięsnego, negatywnych skutków myślistwa przez anarchistyczne wydawnictwo Bractwo Trójka.

Artykuł ma za zadanie pokazać początki i przyczyny narodzin idei wyzwolenia zwierząt w polskim ruchu anarchistycznym oraz jego wpływ na rozwój anarchistycznej teorii w aspekcie aksjologicznym, relacji z kapitalizmem i hierarchią społeczną/gatunkową.

Rozwój anarchizmu jako efekt zmagania z dziejowymi wyzwaniami

Większość doktryn politycznych ewoluuje zgodnie z następującymi po sobie trendami kulturowymi, zmianami cywilizacyjnymi oraz technologicznymi. Proces przeobrażania myśli politycznej jest zjawiskiem nieuniknionym ze względu na specyfikę każdego z okresów historycznych, poprzez które „podróżuje” określony zespół idei. Dana epoka historyczna wymaga od myślicieli politycznych (twórców ideologii, doktryn) oraz ich praktyków dostosowywania swoich teorii oraz działań do charakterystycznych stosunków społeczno-gospodarczych, przemian politycznych i obyczajowych. Niechęć lub niemożność wobec takiego dostosowania może skutkować tym, iż określony system ideologiczny z czasem przekształci się w relikw przeszłości, ciekawostkę, nad którą pochylać

---

² Do najbardziej znanych i cenionych prac naukowych owych autorów należą m.in. *Ruchy i myśl polityczna syndykalizmu w Polsce* (2011) Rafała Chwedoruka, *Za wolnością przeciwko państwu. Poglądy współczesnych polskich anarchistów* (2012) Radosława Antonowa, *Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przełomu XX i XXI wieku* (2013) Pawła Malendowicza, *Szkice z dziejów anarchizmu* (2006) Piotra Laskowskiego.

się będą historycy idei oraz inni przedstawiciele dyscyplin humanistycznych i społecznych. Jeżeli określona doktryna, mimo braku asymilacji z nowymi warunkami, dotrwa w niezmienionej formie do czasów współczesnych, to istnieje małe prawdopodobieństwo, aby zyskała dużą popularność i miała wpływ na różnorodne grupy społeczne. Może to doprowadzić do tego, iż stanie się marginalnym radykalizmem obieranym przez jednostki o specyficznym odbiorze otaczającej je rzeczywistości. Dziejowej transformacji, wewnętrznej reorganizacji teoretycznej ulegał m.in. socjalizm, konserwatyzm, liberalizm. Za dobry przykład może tutaj posłużyć myśl socjalistyczna i wielość jej nurtów, mających genezę np. w konfliktach wewnątrz ruchu robotniczego (socjalizm utopijny, socjalizm bezpaństwowy, socjaldemokracja, liberalny socjalizm). Osoby mające wpływ na ewolucję myśli politycznej nie zawsze nawiązują do ideowych źródeł (dzieł klasyków, twórców pierwszych programów politycznych itp.), twierdząc, iż istotna jest praktyka i umiejętność reagowania na pojawiające się problemy. Dobrym przykładem takiego podejścia jest postawa Janusza „Janego” Waluszki, polskiego anarchisty, członka Ruchu Społeczeństwa Alternatywnego, który stwierdził, że odbudowujące się polskie środowisko anarchistyczne w końcu lat 70. XX w. nie musi odwoływać się do twórców myśli anarchistycznej, nazywając ich XIX-wiecznymi trupami (Skrycki, 2020, s. 28).

Umiejętnością dostosowywania się do wyzwań stawianych przez różne procesy dziejowe wykazuje się anarchizm, rozumiany jako szeroki zespół doktryn politycznych, stylów życia, życiowych filozofii, które w większości przypadków łączy apoteoza wolności, sprzeciw wobec kapitalizmu, negacja struktur państwowych i narodowych mających ograniczać człowieka³. Myśl anarchistyczna wykazuje także zdolność do ideowych mariaży z subkulturami i kontrkulturami (np. subkultura punk, związki anarchizmu z ruchem hipisowskim). Kolejnym dowodem na dobrą kondycję anarchizmu w różnych epokach i na różnych szerokościach geograficznych, ideowej zaradności anarchistów, jest wielość szkół anarchistycznych nawiązujących do spuścizny XIX-wiecznych klasyków anarchizmu (Michaił Bakunin – anarchokolektywizm, Piotr Kropotkin – anarchokomunizm, Max Stirner – anarchoindywidualizm, Fernand Pelloutier – anarchosyndykalizm), wpisujących do swoich programów walkę z nowymi problemami: prześladowania osób homoseksualnych, kryzys ekologiczny, emancypacja kobiet.

Przedstawiciele kolejnych anarchistycznych pokoleń, funkcjonujący w różnych państwach, pozostawali wierni celom wyznaczonym przez ojców

---

³ Do wyjątków należy tutaj zaliczyć np. anarchokapitalizm.

anarchizmu: przeciwstawianie się wszelkim przejawom hierarchii i przymusu, sprzeciw wobec wyzysku w zakładach pracy, starania na rzecz poprawy warunków bytowania klasy robotniczej. Jednakże zderzając się z nowymi problemami mającymi genezę w dziejowych przemianach, ideolodzy i praktycy filozofii anarchizmu tworzyli podwaliny pod ukonstytuowanie się nowych nurtów wewnątrz ruchu. Anarchiści analizujący liczne wyzwania, przed którymi musiał stanąć człowiek, doszli do wniosku, że równie niebezpieczne dla ludzkiej godności i wolności są opresyjne systemy edukacyjne, seksizm, homofobia, zbyt szybki i niekontrolowany postęp technologiczny itp. Krytyka różnych zjawisk towarzyszących każdej kolejnej epoce, każdemu kolejnemu stuleciu, często wymagała od anarchistycznych środowisk zawiązywania nowych ideologicznych sojuszy, czasami prowadzących do konfliktów pomiędzy rodzącymi się szkołami anarchizmu. Współcześnie jest to widoczne na przykładzie odbioru teorii zawartych w pracach autorstwa postanarchyisty Hakima Beya⁴, autora głośnej książki pt. *Tymczasowa Strefa Autonomiczna*. W tej pracy autor dokonuje redefinicji teorii anarchistycznej, przedstawia nowe sposoby postrzegania ustroju kapitalistycznego, nacjonalizmu, struktur państwowych, idei rewolucji, tego, w jaki sposób dążyć do utworzenia stref niezależnych od władzy państwowej (Grzybowski, 2016, s. 289–294). Dodatkowo Bey wplata do myśli anarchistycznej elementy okultyzmu, mistycyzmu, tradycji religijnych Bliskiego i Dalekiego Wschodu (Bey, 2009). Kontrowersje, jakie wywołuje wokół siebie twórczość Beya, wskazują na konflikt pomiędzy zwolennikami dawnych tradycyjnych nurtów anarchistycznych a przedstawicielami postanarchizmu, nie tyle, co odcinających się od podstawowych ideologicznych założeń, co wyznaczających nowe (według ich

---

⁴ Hakim Bey wraz z niektórymi współczesnymi ikonami popkultury i kontrkultury (twórca komiksowy Alan Moore, pisarz Robert Anton Wilson) należą do grona anarchistów wkomponowujących w swój światopogląd elementy okultyzmu. Często zdarza się, iż osoby związane z mistycyzmem, filozofią ruchu New Age, dalekowschodnimi religiami, neopogaństwem, praktykujące spirytyzm i okultyzm utożsamiają się jednocześnie z postawami anarchistycznymi. Liczne odmiany ezoteryzmu, tak jak i anarchizm sprzeciwiają się konsumpcjonizmowi, kapitalizmowi i obrazowi rzeczywistości propagowanej przez mass media, głowy państw i Kościołów. Tradycje ezoteryczne opierają się na wierze w sfery duchowe, transcendentalizm, co bezpośrednio przekłada się na wychwalanie życia opartego na izolacji od powszechnej technicyzacji, skupieniu się na rozwoju duchowym poprzez medytacje i praktyki magiczne (magia chaosu, rytuały neopogańskie, magia ceremonialna), rezygnację z egzystencji budowanej w ramach narzucanych przez tradycję i powszechnie uznane autorytety. Polskie środowiska naukowe do tej pory nie podjęły zbadania problematyki współcześnie występujących związków pomiędzy anarchizmem a okultyzmem/myślą ezoteryczną, jednakże literatura anglojęzyczna jest bogata w pozycje opisujące to zjawisko: *Pagan Anarchism* (2016) Christophera Scotta Thompsona, *Occult Features of Anarchism: With Attention to the Conspiracy of Kings and the Conspiracy of the Peoples* (2018) Eriki Lagalisse, *A Pagan Anti-Capitalist Primer* (2016) Alley Valkyrie i Rhyda Wildermutha.

przeciwników: „heretyckie”, zdradzieckie) tory pod dalszy rozwój ruchu. Postanarchizm jest jednym z przykładów dostosowywania się anarchizmu do współczesnego rozwoju człowieka w kontekstach: społecznym, duchowym/religijnym, biologicznym, psychologicznym. Dlatego postanarchiści z chęcią sięgają po filozoficzne przemyślenia zwolenników postmodernizmu oraz sytuacjonizmu, redefiniują pojęcie ideologicznego wroga (w stosunku do zwolenników innych ruchów, państwa, systemów ekonomicznych), przyczyniając się do przekonstruowania anarchizmu (Piotrowski, 2016, s. 304–307).

Druga połowa XX w. okazuje się wyjątkowa dla anarchizmu ze względu na otoczenie opieką przez działaczy anarchistycznych i ich sympatyków, nie tylko przedstawicieli gatunku ludzkiego, ale również reprezentantów świata fauny. Taka zmiana została wywołana przez ukształtowanie się w tym czasie idei wyzwolenia zwierząt, do dzisiaj zyskującej grono zwolenników i propagowanej przez znanych myślicieli: Petera Singera, Davida DeGrazia, Gary’ego L. Francione’a, Richarda D. Rydera. Udział anarchistów w rozpowszechnianiu filozofii wyzwolenia zwierząt stanowi jednocześnie ważny element rozwoju zielonego anarchizmu, zwracającego się ku ochronie środowiska naturalnego i wiązaniu nieszczęść spotykających ludzkość z odejściem człowieka od Matki Natury.

Status zwierząt w myśli anarchistycznej XIX w.

Los zwierząt, relacje pomiędzy przedstawicielami fauny a rodzajem ludzkim nie stanowiły w XIX w. gorącego problemu omawianego w środowiskach anarchistycznych na łamach prasy, w trakcie prelekcji znanych teoretyków lub w tworzonych przez nich dziełach literackich. Tego rodzaju tematyka bliska była głównie pierwszym przedstawicielom zielonego anarchizmu oraz w niektórych przypadkach chrześcijańskiego. Najważniejszymi osobistościami zaliczanymi do tego grona, pochyłającymi się w swojej twórczości nad godnością zwierząt, a co za tym idzie – ich miejscem w świecie zdominowanym przez antropocentryzm, byli Rosjanie: Lew Tołstoj i Nikołaj Bierdiajew. Pierwszy z nich, znany głównie jako powieściopisarz, był według licznych biografów przywiązany do świata przyrody, zachwycał się każdym rodzajem istnienia zapełniającego ziemską biosferę. Śledząc losy Tołstoja za pośrednictwem licznych prac biograficznych oraz jego pamiętników, można jednak zaobserwować pewną dychotomię, a nawet niekonsekwencję w jego poglądach dotyczących się relacji człowieka z zwierzętami. Z jednej strony arystokrata z Jasnej Polany uważał, że zwierzęta różnego gatunku, tak jak i ludzie, zasługują na okazywanie im szacunku, poszanowanie ich

odrębności, co udowadniał, rezygnując z pokarmów mięsnych i przywiązując się do własnych zwierząt gospodarskich, zwłaszcza do ukochanego konia Delira. Nie przeszkadzało to jednak rosyjskiemu literatowi w uczestniczeniu w polowaniach, typowej rozrywce europejskiej arystokracji XIX w. Takie zachowanie z perspektywy dzisiejszych anarchistów i radykalnych ekologów współtworzących międzynarodowe środowisko osób walczących o wyzwolenie zwierząt jest traktowane jako hipokryzja. Tołstoj, mimo swoich radykalnych poglądów i wyłamywania się z narzucanych mu ram społecznych, zezwalał swoim dzieciom m.in. na pracę w polu, ubierał się w skromne stroje na wzór chłopski (Sikorski, 2020, s. 49), był osobą znajdującą się pod wpływem niektórych społecznych stereotypów i arystokratycznych tradycji, co prawdopodobnie miało wpływ na jego zamiłowanie do łowiectwa.

Udział Tołstoja w łowach nie musiał koniecznie kolidować z jego bliskimi kontaktami z naturą i związanym z tym postrzeganiem zwierząt nie tylko w kategorii źródła surowców albo żywych narzędzi wykorzystywanych w pracach gospodarskich. Być może autor *Wojny i pokoju* uznawał polowania za nieodłączny element świata przyrody, wkład człowieka w naturalne procesy. Bowiem przyrodnicy żyjący i tworzący przed Tołstojem opisywali relacje międzygatunkowe zachodzące w przyrodzie jako odwieczną walkę o byt pomiędzy roślinożercami a drapieżcami⁵.

W swoich poglądach zdecydowanie o krok dalej poszedł inny rosyjski chrześcijański myśliciel – Nikołaj Bierdiajew. Uważał on zwierzęta za istoty duchowe, zdolne do odczuwania głębszych emocji (ból, trwoga, smutek, radość). Te poglądy stanowiły źródło konfliktu pomiędzy Bierdiajewem a przedstawicielami Kościoła prawosławnego. Bierdiajew, przez niektórych zaliczany do grona chrześcijańskich anarchistów, podobnie jak jego wcześniej wspomniany rodak był wegetarianinem, przeciwnikiem stosowania przemocy wobec „braci mniejszych” (Kasprzycki, 2004, s. 4).

---

⁵ W XIX w. przedstawiciele różnych nauk przyrodniczych i społecznych toczyli spory dotyczące interpretacji i ewentualnej rozbudowy Darwinowskiej teorii ewolucji. Część badaczy uważała, że dobór naturalny i kształtowanie nowych cech przez różne gatunki (w tym przez człowieka) wspomagające proces adaptacji, stanowią wynik ostrej rywalizacji w obszarze międzygatunkowym i wewnątrzgatunkowym. W tej grupie znajdowali się: Thomas Huxley, Thomas Malthus, Herbert Spencer, Halford Mackinder. Naukowcy niezgadający się z rozpatrywaniem ewolucji organizmów żywych z perspektywy brutalnej walki, wysnuwali tezy, jakoby wzajemna współpraca, życie w grupie i opieka nad słabszymi osobnikami w stadzie umożliwiały przetrwanie i udoskonalenie gatunku, propagatorem tego rodzaju myśli był przede wszystkim Piotr Kropotkin oraz podróżnik Henry Walter Bates i zoolog Karol Fiodorowicz Kessler.

Element okazywania szacunku zwierzęcym istnieniom był obecny w życiowych filozofiach wyznawanych przez francuskich utopistów-anarchistów tworzących wspólnotowe komuny w XIX w. we Francji. We wspólnotach, takich jak: wolna gmina w miejscowości Bascon, kolonia w Pavillons-sous-Bois, kolonia w Luynes, propagowano diety wegańskie lub wegetariańskie (Sikorski, 2020, s. 158). Również w Ameryce Północnej w środowisku tzw. transcendentalistów (poetów, filozofów, abolicjonistów skupionych wokół osoby Ralpha Waldo Emersona i grona jego najbliższych towarzyszy⁶) istotne były hasła głoszące rezygnację ze spożywania dań przygotowywanych na bazie mięsa i tłuszczów zwierzęcych. Jednakże taki styl życia był wśród amerykańskich romantyków podyktowany w większości wyznawaną przez nich tezą, zgodnie z którą zdrowszy wpływ na organizm człowieka ma żywność pochodzenia roślinnego (Lewandowski, 2011, s. 112). Dla przedstawicieli tego amerykańskiego ruchu filozoficzno-literackiego istotna była bliskość istoty ludzkiej ze światem przyrody. Transcendentaliści byli także wrodcy wobec procesów urbanizacji, industrializacji i materialnego zbytku w życiu codziennym. Wierzyli w stworzenie ściśle współpracującego ze sobą społeczeństwa, w którym nikt nie będzie oceniał innych ze względu na inność wyznania i koloru skóry (Koenig, 2015, s. 7). Jedną z najbardziej znanych osób zaliczanych w poczet tego środowiska jest myśliciel ekologiczny, anarchoprymitywista i pisarz Henry David Thoreau. W licznych dziełach (często przybierających formę pamiętnikarską) opisywał swój zachwyty nad leśną głuszą, naturalnymi polanami i akwenami oraz zamieszkującymi je stworzeniami, widząc w nich przykład prostej i ekscytującej egzystencji pozbawionej skomplikowanych problemów dotyczących ludzi (Thoreau, 2000, s. 6–7, 13–16). Thoreau posilał się głównie produktami pochodzenia roślinnego, wyjątkowo, gdy był czymś gościem, w trakcie towarzyskich obiadów pozwalał sobie na spożywanie mięsa. W jednym z rozdziałów swojego najbardziej znanego dzieła *Walden, czyli życie w lesie*, wspomina o tym, iż pewnego razu czując wewnętrzną potrzebę,

---

⁶ Bliskie, wręcz przyjacielskie relacje łączyły Ralpha Waldo Emersona z feministką Margaret Fuller, Theodorem Parkerem, Bronsonem Alcottem, Christopherem Cranchem. Ciekawa i zarazem dziwna relacja zrodziła się pomiędzy przewodnikiem transcendentalistów z Concord a Henrym Davidem Thoreau, który, mimo że zaliczany jest do tego ruchu literacko-filozoficznego, to poprzez wyznawany przez siebie skrajny indywidualizm, radykalizm, ascetyzm miał budować z innymi relacje wyłącznie na stopie koleżeńskej. Często relacja Emersona i Thoreau jest porównywana do kontaktów, jakie nawiązują się pomiędzy nauczycielem a zdolnym wychowankiem. Thoreau pomimo prowadzenia samotniczego trybu życia i spędzeniu ponad dwóch lat w chacie nad stawem Walden, w ciągu swojego życia był częstym gościem w domu Emersona, pełnił również funkcję domowego nauczyciela jego siostrzeńca, a według niektórych badaczy jego życiorysu miał podkochiwać się w małżonce Emersona (Sikorski, 2020, s. 30-32).

upolował i zjadł świstaka. W innym fragmencie, podsumowującym wykorzystywane przez niego produkty w trakcie ponad dwuletniego pustelniczego życia nad jeziorem Walden, wśród produktów, które spożywał, wymienił wieprzowinę i słoninę (Thoreau, 2020, s. 85). To pokazuje, że wegetarianizm Thoreau był najprawdopodobniej podyktowany modą dietetyczną panującą wśród innych transcendentalistów, a podziw i obserwacje ptaków, ssaków i innych leśnych stworzeń nie opierały się na przypisywaniu tym istotom osobowości albo posiadania duchowego pierwiastka.

Nie licząc Bierdiajewa i Tołstoja oraz niektórych francuskich myślicieli zaliczanych do grona zielonych anarchistów, poglądy prozwierzęce (propagowanie weganizmu/wegetarianizmu, zainteresowanie ziemską biosferą, przeciwstawianie się wszelakiemu wykorzystywaniu zwierząt) stanowiły tylko część szerszych światopoglądów, zazwyczaj niepodbudowanych tezami ukazującymi zwierzęta jako istnienia obdarzone samoświadomością, głęboką psychiką, umiejętnością planowania, czyli cechami przypisywanymi wyłącznie rodzajowi ludzkiemu.

Prekursorzy polskiego anarchizmu a godność istot zwierzęcych

W spuściznie polskich klasyków anarchizmu: Edwarda Abramowskiego, Józefa Zielińskiego, Jana Wacława Machajskiego, Ludwika Królikowskiego działających w XIX w., brak jakichkolwiek koncepcji dotyczących losu zwierząt w kapitalizmie, tego, jak powinny wyglądać międzygatunkowe relacje. Wyjątek stanowi tutaj osoba krakowskiego anarchosyndykalisty Augustyna Wróblewskiego. Z pewnością było to podyktowane realiami politycznymi, w których przyszło żyć nestorom polskiego anarchizmu. Realia zaborów zmuszały żyjących w nich przedstawicieli myśli anarchistycznej do skierowania swojej działalności w stronę walki z przeciwnikami utożsamianymi z burżuazją, funkcjonariuszami państw zaborczych i członkami innych środowisk polityczno-ideowych (Potkański, 2014, s. 103–111). Edward Abramowski w swojej pracy pisarskiej koncentrował się na problematyce związanej z ideami współpracy międzyludzkiej, kooperatywności, tego, w jaki sposób wzmocnić oddolne stosunki społeczne (Abramowski, 1994, s. 2–5; Borzym, 2007, s. 18–19; Lange, 2005, s. 11, 12–13, 18–32; Szczepański, 1990, s. 10–11). Jan Wacław Machajski poświęcał się propagowaniu wizji ruchu anarchistycznego, określanego „machajewszczyzną”, wrogiego również wobec warstwy inteligenckiej (Machajski, 1997, s. 13–16; Szczepański, 1990 s. 17–18). Augustyn Wróblewski działający w Galicji, poświęcał się pracy nie tylko na rzecz walki z państwem i poprawy sytuacji robotników, ale dzięki

artykułom zamieszczanym w redagowanych przez siebie czasopismach *Sprawa Robotnicza* i *Czystość*, propagował abstynencję, walkę z prostytutką i higieniczny tryb życia (Siemion, 2007, s. 27–28). Do nurtujących go problemów należały też kwestie etyki i źródła moralności. Według krakowskiego anarchosyndyka moralność nie musiała opierać się na zasadach religijnych (Wróblewski, 2003, s. 17–21, 25–31). Wróblewski w tekstach swojego autorstwa przedstawił także własne poglądy na temat tego, jak powinny wyglądać relacje pomiędzy zwierzętami a ludzkością. Gloryfikował rasę ludzką, uważał człowieka za istotę niepowtarzalną i niesamowitą, nadawał ludzkości również cechy boskie. Jego zdaniem świat przyrody i zamieszkujące go istoty niższego rzędu powinny służyć człowiekowi, a interes zwierząt nigdy nie może znaleźć się ponad interesem ludzkości. Wróblewski tolerował sytuację, w której to człowiek znęca się nad zwierzęciem w ramach "autoterapii" zapobiegającej przenoszeniu negatywnych emocji na inne osoby (Franke, 2013, s. 154–157). Józef Zieliński, z wykształcenia medyk, przebywający przez ponad 30 lat na emigracji we Francji, poprzez sztuki i teksty publicystyczne wychwalał idee anarchistyczno-syndykalistyczne (Jeleń, 2011, s. 179–184). Ludwik Królikowski, określany jako anarchista lub anarchokomunista, znajdujący się pod wpływem myśli utopistów francuskich, prezentował wizje mesjanistyczne motywowane komunizmem (Kuligowski, 2020, s. 139–165).

Hasła głoszone przez polskich anarchistów aż do końca II Rzeczypospolitej w licznych odezwach, broszurach i tekstach propagandowych dotyczyły metod walki z przeciwnikami robotników oraz przyczyn ich tragicznego położenia, tego jaką ścieżkę obrać w przyszłym tworzeniu nowego, bezpiecznego społeczeństwa (kooperatyzm, anarchosyndykalizm, anarchokomunizm). Również w piśmiennej spuściźnie żydowskiego anarchizmu obecnego w Polsce i na ziemiach polskich nie znajdziemy żadnych refleksji dotyczących zwierząt. Anarchiści identyfikujący się z kulturą żydowską swoją energię poświęcali m.in. na rozpowszechnianie haseł anarchosyndykalizmu (Grinberg, 2017, s. 7–11; Sekura & Przyborowski, 2019, s. 7).

Znaczna część generacji europejskich i amerykańskich anarchistów skupiona była na losie człowieka i tak jak w przypadku pierwszych polskich ideologów anarchizmu, wynikało to z ówczesnej mentalności, sytuacji politycznej, a także poziomu rozwoju nauk przyrodniczych. Samo chrześcijaństwo dopiero pod koniec XX w. zaczęło rozbudowywać dział teologii, zwany teologią zwierząt, w którym nieliczni teolodzy (często spotykający się z niezrozumieniem we własnym środowisku) próbowali określić cel istnienia zwierząt z perspektywy

millenarystycznych koncepcji⁷. Pierwsi anarchiści zaś w większości prezentowali postawy ateistyczne, antyteistyczne i antyreligijne, przyjmując mechanistyczny obraz świata.

Geneza mariażu idei wyzwolenia zwierząt z anarchizmem

Ścisłe zawiązanie się tzw. ruchu na rzecz wyzwolenia zwierząt z niektórymi anarchistycznymi filozofiami nastąpiło dopiero w drugiej połowie ubiegłego wieku. Wpływ na ten proces miały dwa czynniki. Pierwszy z nich to rozwój następujących nauk: prymatologii, biologii ewolucyjnej, kognitywistyki, filozofii. Nie będzie zbytnią przesadą stwierdzenie, iż od XVII w. (w pewnym stopniu do dzisiaj) na sposób postrzegania zwierząt wpływ ma Kartezjańska myśl, zgodnie z którą są one jedynie „żywymi automatami”, nie są obdarzone rozumem, nie posiadają świadomości istnienia, co prowadzi do negacji możliwości odczuwania emocji i bólu przez tzw. istoty niższe. Kartezjańska myśl do dzisiaj zbiera swoje żniwo, wyłączając ideologie lewicowe, kultury oparte na buddyzmie oraz hinduizmie. W dużym stopniu ideologie prawicowe i monoteistyczne systemy religijne (chrześcijaństwo, islam, judaizm) umieszczają zwierzęta w kategorii istot winnych posłuszeństwo ludziom. Pojawiające się przez następne wieki zmiany prawne w wielu państwach, chroniące zwierzęta i karzące osoby znęcające się nad nimi, były podyktowane nie głęboką refleksją nad godnością osobową zwierząt, a przekonaniem, że bezkarność wobec nich to kolejna społeczna patologia i nie można pozwolić na jej aprobowanie.

W drugiej połowie XX w. badania znanych popularyzatorów nauki: prymatologa Fransa de Waala, zoolożki Jane Goodall, ewolucjonisty Richarda Dawkinsa i wcześniej już wspomnianych filozofów (Tom Regan, Peter Singer, Gary L. Francione) zrewolucjonizowały pogląd na zwierzęce jestestwo. Badania wymienionych naukowców stanowiące interdyscyplinarny zasób wiedzy, przedstawiają zwierzęta jako istoty, których godności i praw (prawo do życia, ochrona przed torturami, uznanie indywidualnej wolności) nie wolno lekceważyć ze względu

---

⁷ Przełom w rozwoju chrześcijańskiej teologii zwierząt stanowiły prace autorstwa anglikańskiego myśliciela Andrewa Linzey: *Animal Rights: A Christian Perspective* (1976), *Christianity and the Rights of Animals* (1987, 1989), *Teologia Zwierząt* (1994, 1996). Ciekawa w tym aspekcie jest także działalność środowiska Animal Spirit Church, stanowiącego efekt pracy byłego polskiego duchownego rzymskokatolickiego Tomasza Jaeschke, propagującego wegetarianizm i akceptację zwierząt, jako istot w pełni duchowych. Główne kościoły chrześcijańskie podchodzą jednakże z dużą dozą rezerwy wobec inicjatyw wpływających z ASC.

na ich tzw. dzikość i wynikający z tego niższy poziom intelektualny, niemożność stworzenia kultury.

Bardzo istotne było pojawienie się na rynku wydawniczym ikonicznej pracy Singera pt. *Wyzwolenie zwierząt* (2018). Do dzisiaj stanowi ona swoistą biblię dla osób walczących na rzecz poszanowania praw zwierząt. Singer w tejże książce stara się udowodnić, że relacje ludzi ze zwierzętami mogą ulec olbrzymiej zmianie, jeżeli będą poparte długofalowymi staraniami światowych rządów pod postacią rozpowszechniania diet bazujących na posiłkach roślinnych, rezygnacji z przemysłowej hodowli zwierząt, likwidacji ferm futrzarskich, przedstawiania myślistwa jako działalności nieetycznej.

W 1976 r. powstało międzynarodowe środowisko Animal Liberation Front (Front Wyzwolenia Zwierząt), składające się z luźno ze sobą powiązanych grup osób, podejmujących bardzo radykalne metody w walce o wyzwolenie i przestrzeganie praw zwierząt. Aktywiści identyfikujący się z ALF dopuszczali się licznych aktów wandalizmu i terroryzmu w różnych państwach, zwłaszcza na terenie Wielkiej Brytanii i USA (gdzie ALF zostało prawnie wpisane w poczet organizacji ekoterrorystycznych). Bojownicy tego ruchu dopuszczali się blokad transportów zwierząt przeznaczonych na ubój, włamań na tereny ferm i kompleksów laboratoryjnych, w których dochodziło do wykorzystywania zwierząt. Warto nadmienić, iż lata 60. i 70. ubiegłego wieku to czas narodzin wielu ekstremistycznych organizacji ekologicznych: Earth First, „Don't Make a Wave”, Black Mesa Defense, Sea Shepard Conservation Society.

Działalność środowiska ALF od razu zwróciła uwagę nie tylko badaczy ruchów ekologicznych i specjalistów od terroryzmu, ale przede wszystkim anarchistów, komentujących akcje bezpośrednie organizowane przez bezkompromisowych obrońców zwierząt. Idee głoszone przez zwolenników ALF (nieszanowanie istnień zwierzęcych to odmiana rasizmu, wolność jako aksjomat powinna dotyczyć wszystkich stworzeń, zadawanie cierpień zwierzętom budzi w człowieku chęć do krzywdzenia ludzi) przyczyniły się do reorganizacji współczesnego anarchizmu. Wywołało to dalszą ewolucję zielonego anarchizmu, kładącego coraz większy nacisk na przedstawianie zalet bezmięsnych monodiet, wyznaczenie nowych celów przez anarchistycznych rewolucjonistów i insurekcjonistów – wyzwolenie ludzi oraz zwierząt spod władzy państwa i kapitalizmu musi zostać zespolone w jeden cel (Dominick, 2019, s. 12–13).

Do punktów stycznych wiążących radykalny ruch wyzwolenia zwierząt (propagowany m.in. przez ALF) z anarchizmem należy zaliczyć:

- 1) Upatrywanie kapitalizmu, jako jednego z głównych źródeł zniewolenia ludzi (wzysk, niskie wynagrodzenia, walka z niezależnymi związkami zawodowymi, wykorzystywanie mieszkańców tzw. Trzeciego Świata), jak i zwierząt (brak szacunku wobec zwierzęcych istnień, przejawiający się w hodowli przemysłowej ukierunkowanej na zysk, ubój rytualny, znęcanie się nad zwierzętami traktowanymi jako źródło rozrywki w cyrkach, parkach zoologicznych);
- 2) Kapitalistyczny wyzysk zwierząt pod postacią chowu klatkowego / hodowli przemysłowej prowadzi do produkcji niezdrowego mięsa poprzez zastosowanie pasz i specyfików przyspieszających nienaturalny przyrost masy mięśniowej. Przedstawiciele niższych warstw społecznych są skazani na spożywanie pokarmu pochodzenia zwierzęcego niskiej jakości, co zdaniem lekarzy przyczynia się do wzrostu zachorowalności na pewne choroby np. nowotwór, dna moczanowa (*Beek. Pisemko o Prawach Zwierząt*, 1990, 5, s. 8);
- 3) Każda istota funkcjonująca na Ziemi, bez względu na swoje naturalne ograniczenia, ma prawo do życia i zaspokajania potrzeb, nierespektowanie tych zasad to objaw rodzaju rasizmu, nazywanego gatunkowizmem;
- 4) Większość zwolenników idei wyzwolenia zwierząt, tak jak i anarchiści, aby zmieniać otaczający ich świat, przeprowadza tzw. akcje bezpośrednie.

Działania polskich anarchistów i innych przedstawicieli radykalnej lewicy na rzecz wyzwolenia zwierząt na przełomie XX i XXI w.

Polski anarchizm nieobecny przez większość okresu PRL-u w wyniku odgórnie narzuconego ideologicznego prymatu marksizmu, odrodził się dopiero w latach 80. na fali licznych manifestacji w kraju i powstawania opozycyjnych wobec władzy środowisk, często szukających inspiracji w kulturze alternatywnej⁸. W niektórych dużych ośrodkach miejskich organizowały się anarchistyczne grupy, włączające się w społeczne bunty wymierzone w totalitarną władzę i przedstawiające swoje idee za pośrednictwem nieprofesjonalnych pism wydawanych własnym sumptem (tzw. trzeci obieg). Analizując polską anarchistyczną prasę

---

⁸ Warto wymienić kilka najbardziej reprezentatywnych środowisk kontrkulturowych i opozycyjnych w PRL: formacja artystyczna Totart, Pomarańczowa Alternatywa, Ruch Społeczeństwa Alternatywnego.

trzeciego obiegu lat 80. i 90., możemy dostrzec obecność wielu artykułów i przedruków fragmentów zagranicznych dzieł związanych z losem zwierząt.

Owe ziny⁹ były tworzone przez osoby otwarcie identyfikujące się z ideami anarchizmu lub o lewicowych poglądach, wykazujące sympatię wobec anarchistycznej filozofii lub jej niektórych aspektów. Dobry przykład stanowi tutaj manifest ideologiczny zamieszczony przez twórców w pierwszym numerze czasopisma *Weget Front* (1989, s. 4), w którym można przeczytać, że są oni przeciwni kapitalizmowi, jak i komunizmowi, popierają działalność innych antykomunistycznych grup i uważają się za pacyfistycznych anarchistów. W większości zinów skupionych na zwierzęcej tematyce obecne są symbole anarchistyczne („A” wpisane w okrąg, czarna gwiazda, podobizny najeżonego kota – symbol „dzikiego strajku”, anarchistyczny czarny krzyż) oraz ciekawe wariacje na ich temat (kocia łapa wyrastająca z czarnego krzyża zamiast ludzkiej pięści, mysia głowa dołączona do „A” wpisanego w okrąg).

Działalność polskich kręgów lewicowych/anarchistycznych skupioną wokół uświadamiania innych o wyjątkowości przedstawicieli ziemskiej fauny w ostatnim dwudziestolecu ubiegłego wieku, można podzielić na dwie kategorie: propagowanie określonego światopoglądu za pośrednictwem amatorskich czasopism i akcje bezpośrednie (rozwijanie plakatów, malowanie graffiti, organizowanie pikiet i marszy, niszczenie mienia należącego do instytucji i placówek, w których krzywdzone są zwierzęta). Te dwa rodzaje działalności były ze sobą nierozdzielnie związane, ponieważ ziny pełniły zawsze funkcję informacyjną i zawierały teksty o organizowanych lub zorganizowanych akcjach na terenie Polski. Do najbardziej popularnych gazet, pism w tzw. kategorii Eko/Wege/Animals należały: *Skowyt*, *Wyzwolenie Zwierząt*, *Beek*, *Zielone Brygady*, *Gaja*, *Weget Front*, *Niezależny Liść*, *Trująca Fala*. Zinami *stricte* anarchistycznymi publikującymi teksty prozwierzęce były: *Czarna Linia*, *FaRrsZ*, *Mać Pariadka*, *Podaj Dalej*.

Czasopisma skupiające się wyłącznie na idei wyzwolenia zwierząt posiadały bardzo podobną konstrukcję, a także poszczególne rodzaje artykułów, powtarzające się niemal w wszystkich numerach:

- a) teksty przedstawiające cierpienia zwierząt hodowanych dla pozyskania mięsa i produktów odzwierzęcych, charakteryzowały je szczegółowe, turystyczne opisy np. metod tuczenia gęsi w celu uzyskania tzw. wątróbki strasburskiej (*Skowyt*, 1989, 1, s. 3–4);

---

⁹ Zin – termin odnoszący się do amatorskiego czasopisma, często wykonywanego przestarzałymi metodami, o tematyce politycznej, kulturalnej, artystycznej, filozoficznej.

- b) artykuły o charakterze antyłowieckim, a nawet antywędkarskim (*Wyzwolenie Zwierząt*, 1989, 6, s. 1–2);
- c) wieści z kraju i z zagranicy o przeprowadzanych akcjach bezpośrednich w obronie zwierząt (*Wyzwolenie Zwierząt*, 1989, 5, s. 2);
- d) teksty propagujące weganizm i wegetarianizm, przepisy na dania kuchni jarskiej (*Wyzwolenie Zwierząt*, 1989, 9, s. 1–2);
- e) propozycje lektur i filmów orbitujących tematycznie wokół walki o prawa zwierząt (*Trująca Fala*, 1993, 6, s. 6).

Eseje zawarte w zinach anarchistycznych wskazywały na podobieństwa światopoglądowe ze środowiskami prozwierzęcymi, polscy anarchiści nazywali nawet członków międzynarodowej sieci ALF anarchistami nieświadomymi najczęściej swojego bliskiego związku z anarchizmem (*FaRrsZ. Zielonogórski nieregularnik anarchistyczny*, 1995, s. 6–7). W tego rodzaju argumentacji ważne kryterium stanowiło stosowanie akcji bezpośredniej i głoszenie haseł wolnościowych (ważna jest tutaj symbolika niszczenia klatek i łańcuchów służących do ograniczania zwierząt, podporządkowywania ich egzystencji planom człowieka). Na łamach prasy anarchistycznej lat 80. i 90. dostrzegalna jest ewolucja filozofii wyznawanej przez reprezentantów polskiego anarchizmu, stwierdzających, że anarchista powinien walczyć ze swoimi „mięsożernymi przyzwyczajeniami”, starając się dojść do momentu, kiedy całkiem zrezygnuje ze spożywania mięsa. Anarchista uczestniczący w walce o prawa człowieka, głoszący wolnościowe hasła nie może akceptować tego, że inne istoty są okrutnie traktowane i wykorzystywane, bowiem miejsca, takie jak tereny łowieckie, ubojnie, ферmy hodowlane stanowią przejaw destrukcyjnej hierarchii prowadzącej do szowinizmu gatunkowego. Anarchiści od XIX w. sprzeciwiali się wszelkim przejawom dyskryminacji ze względu na orientację seksualną, pochodzenie etniczne/narodowe itp. Sprzeciw wobec hierarchicznych zjawisk (ageizm, patriarchy) doprowadził polskich anarchistów do wniosku, iż idea wyzwolenia zwierząt musi się stać nieodzownym elementem ich programu. Obecnie jest to coraz bardziej zauważalne, postulaty dotyczące realizowania warunków pokojowej i międzygatunkowej koegzystencji nieustannie zagrożonej przez system kapitalistyczny, widać m.in. w programie Federacji Anarchistycznej. W jednej z ulotek kolportowanych przez tę sieć anarchistycznych środowisk w Polsce można przeczytać: „Twierdzimy również, że kapitalistyczne państwo i gospodarka winne są dewastacji środowiska i okrucieństwu wobec zwierząt, które stają się tym samym ofiarą wiecznego dążenia do zysków za wszelką cenę” (*Płaszczyna ideowa Federacji Anarchistycznej*, druk ulotny). Z kolei na łamach najnowszych numerów anarchistycznego półrocznika

Inny Świat goszczą teksty poruszające problematykę przemocy wobec zwierząt w przemyśle oraz etycznych podstaw weganizmu/wegetarianizmu. W 50. numerze *Innego Świata*, wydanego w 2019 r., można znaleźć aż 7 tekstów tego typu (*Inny Świat*, 2019, 50).

Dzisiejsze kolektywy anarchistyczne działające w dużych miastach Polski czasami, jako jedną z zasad panującą we wspólnocie, ustalają zakaz spożywania mięsa, taka sytuacja ma miejsce np. w kolektywie Hulajpole znajdującym się we Wrocławiu. W innych skłoterskich wspólnotach także ma miejsce propagowanie niejedzenia mięsa, lecz tego rodzaju działania nie zawsze przyjmują radykalną formę zakazu, czego przykładem może być poznański kolektyw Rozbrat.

Jak do tej pory w latach dwutysięcznych w Polsce przeprowadzono kilka głośnych akcji bezpośrednich w ramach realizacji idei wyzwolenia zwierząt, opisywanych w lokalnej i ogólnopolskiej prasie. Do najważniejszych należy zaliczyć: zniszczenie siedziby koła łowieckiego w Olsztynie (3 listopada 2011 r.), destrukcję ambon myśliwskich w pobliżu miejscowości Gryżliny (26 kwietnia 2012 r.), liczne wtargnięcia w roku 2013 na tereny ferm futrzarskich i wypuszczenie na wolność hodowanych tam lisów. Często jednak brak informacji, czy osoby dokonujące wyżej wymienionych akcji określały się anarchistami i robiły to z pobudek ideologicznych, a nie w ramach aktów nieuzasadnionego wandalizmu.

W Polsce funkcjonuje do dzisiaj zrzeszenie środowisk anarchistyczno-ekologicznych o nazwie Zielona Fala. Aktywiści związani z tą organizacją w broszurach i za pośrednictwem mediów społecznościowych opisują, w jaki sposób zaradzić światowemu kryzysowi ekologicznemu, jednak w pozycji pt. *Zielony anarchizm* nie ma nawet najmniejszego fragmentu odnoszącego się do wpływu katastrof ekologicznych na życie zwierząt (*Zielony anarchizm*, 2021). Jest to bardzo zastanawiające ze względu na ścisłe związki teorii zielonego anarchizmu z myślą wyzwolenia zwierząt.

Podsumowanie

Anarchizm obecny we współczesnej Polsce wydaje się dążyć w stronę całkowitego zespolenia ideowego z teorią walki o wolność dla wszystkich żywych i czujących istot. Nie wyklucza to istnienia przedstawicieli innych powszechnych odmian anarchizmu (anarchizm chrześcijański, anarchokapitalizm, anarchoindywidualizm), choć zwolennicy tych nurtów nie dążą do konstruowania zrzeszeń i obierają indywidualną ścieżkę działalności. Wzrost zainteresowania losem przedstawicieli fauny widać też w ofercie anarchistycznych wydawnictw,

zwłaszcza Oficyny Wydawniczej Bractwa Trójka. Jest to dowód na rozwój i nowe podejście do wolności, jej definicji i odniesienia do teraźniejszych problemów wiążących ze sobą coraz ściślej świat ludzki i zwierzęcy. Według informacji ukazujących się na portalach społecznościowych oraz anarchistycznych stronach i forach internetowych (*X Kły i Pazury X Zine. Magazyn*), w drugiej połowie 2021 r. ma ukazać się pierwszy numer fanzinu *Kły i Pazury* skupionego wokół myśli anarchizmu ekologicznego i tzw. idei *vegan straight edge*.

Bibliografia

- Abramowski, E. (1994). *Związki Przyjaźni*. Zielona Góra: Red Rat.
- Antonów, R. (2012). *Za wolnością przeciwko państwu. Poglądy współczesnych polskich anarchistów*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Beek. *Pisemko o Prawach Zwierząt* (1990), 5, 8.
- Bey, H. (2009). *Tymczasowa strefa autonomiczna*. Kraków: Ha!art.
- Borzym, S. (2007). *Abramowski, Filozof Epoki Modernizmu*. Bystra & Radlin: BIA.
- Chwedoruk, R. (2011). *Ruchy i myśl polityczna syndykalizmu w Polsce*. Warszawa: Elipsa.
- Dominick, B.A. (2019). *Wyzwolenie zwierząt i społeczna rewolucja. Wegańska perspektywa na anarchizm lub anarchistyczna perspektywa na weganizm*. B.m.: Wygrać Nowe Życie.
- FaRrsZ. *Zielonogórski nieregularnik anarchistyczny* (1995), 2, 6–7.
- Franke, J. (2013). „Czystość” (1905–1909) Augustyna Wróblewskiego albo iluzja etycznej krucjaty. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grinberg, D. (2017). *Radykalizm żydowski na ziemiach polskich: wyzwania i odpowiedzi*. Mielec: Inny Świat.
- Grzybowski, A. (2016). O wspólnotach, które uciekają z map. W: R. Skrycki (red.), *Studia z dziejów anarchizmu* (2). W dwusetlecie urodzin Michaiła Bakunina (s. 289–294). Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Jeleń, A. (2011). Dr Józef Zieliński – polski anarchista w Paryżu. W: E. Krasucki & M. Przyborowski & R. Skrycki (red.), *Studia z dziejów polskiego anarchizmu* (s. 179–184). Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Kasprzycki, R. (2004). *Królestwo nie z tego świata. Chrześcijańsko-anarchistyczne przesłanki filozofii profetycznej Mikołaja Bierdiajewa*. Mielec: Inny Świat.
- Koenig, Z. (2015). *Raplh Waldo Emerson. Wybór pism filozoficznych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kuligowski, P. (2020). *Zniszczyć wszelkie państwo. Idee wędrowne Ludwika Królikowskiego (1799–1879)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lange, O. (2005). *Idee społeczne Edwarda Abramowskiego*. Poznań: Bractwo Trójka.
- Laskowski, P. (2006). *Szkice z dziejów anarchizmu*. Warszawa: Muza.
- Lewandowski, W. (2011). *Wolność i samotność. Myśl społeczno-polityczna amerykańskiego transcendentalizmu*. Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Uniwersytet Warszawski.
- Machajski, J.W. (1997). *Religia socjalistyczna a walka robotnicza*. Zielona Góra: Red Rat.

- Malendowicz, P. (2013). *Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przelomu XX i XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Piotrowski, G. (2016). Od postanarchizmu do pop-anarchizmu: współczesne interpretacje idei. W: R. Skrycki (red.), *Studia z dziejów anarchizmu (2). W dwusetlecie urodzin Michaiła Bakunina* (s. 304–307). Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Płaszczynna ideowa Federacji Anarchistycznej* (druk ulotny).
- Potkański, W. (2014). Działalność ruchów anarchistycznych w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia. *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, 16 (3), 103–111.
- Sekura, A. & Przyborowski, M. (2019). *Spełniające się marzenie. Wspomnienia o ruchu anarchistycznym w Polsce 1928–1946*. Poznań: Bractwo Trójka.
- Siemion, I.Z. (2007). *Sława i zniesławienie. O życiu i pracy AuGUSTyna Wróblewskiego. Czarny Brzask*. Mielec: Inny Świat.
- Sikorski, T. (2020). *Prekursorzy zielonego anarchizmu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Singer, P. (2018). *Wyzwolenie zwierząt*. Warszawa: Marginesy.
- Skowyt* (1989), 1, 3–4.
- Skrycki, R. (2020). Działalność Ruchu Społeczeństwa Alternatywnego i początki szczecińskiego anarchizmu. W: D. Bień & W. Mazur & G. Piotrowski & P. Ruchlewski (red.), *Ruch Społeczeństwa Alternatywnego. Studia i analizy* (s. 27–36). Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Szczepański, T. (1990). *Ruch anarchistyczny na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego w dobie rewolucji 1905–1907*. Warszawa: Inny Świat.
- Thoreau, H.D. (2000). *Sztuka chodzenia*. Poznań: Bractwo Trójka.
- Thoreau, H.D. (2020). *Walden, czyli życie w lesie*. Poznań: Rebis.
- Trująca Fala* (1993), 6, 6.
- Weganizm oznacza atak. Podsyćcie pożaru przeciw gatunkizmowi i antropocentryzmowi moralnemu (2019). *Inny Świat*, 50, 14.
- Weget Front* (1989), 1, 1–4.
- Wróblewski, A. (2003). *Czerwona Religia*. Poznań: Bractwo Trójka.
- Wyzwolenie Zwierząt* (1989), 5, 2.
- Wyzwolenie Zwierząt* (1989), 6, 1–2.
- Wyzwolenie Zwierząt* (1989), 9, 1–2.
- X Kły i Pazury X Zine. Magazyn*. Pobrano z lokalizacji: <https://www.facebook.com/pg/X-K%C5%82y-i-Pazury-X-Zine-110198404486925/posts> [dostęp: 10.03.2023].
- Zielona Fala (2021). *Zielony anarchizm*. B.m.: Oficyna Bractwa Trójka.

Freedom is not just from people. Polish anarchist and leftist circles in the fight for the animal rights

SUMMARY Anarchism is a set of broad doctrines, thoughts and philosophies that, despite some differences in worldview and the social, cultural and economic changes resulting from successive historical periods, still today focuses on the struggle against the social injustices that stem from capitalism and hierarchical social structures. However contemporary schools of anarchism in their theory and practice began to operate in other fields, going beyond social problems, focusing, among

others, on the fight against environmental degradation, criticism of consumerism, artistic activities to promote specific ideas.

The recognition of other problems by contemporary anarchists in the reality around them has led to the emergence of new anarchist school such as Green Anarchism and Querker Anarchism. At the turn of the XX and XXI centuries, anarchists associated with pro-environmental and anti-technological attitudes began to be interested in problems related to the place of animals in capitalism, their exploitation and the lack of legal protection for representatives of the world of fauna.

Also the Polish anarchist circles formed in the 80s and 90s of the 20th century were aware that their duty is also to fight for the improvement of conditions of animals functioning in human homes, farm and wild areas. However, in a more radical form, the struggle for animal rights was to take the form of full animal liberation (destruction of animal farms, promotion of veganism, opposition to keeping animals in zoological parks).

The aim of this article is to present the attitude towards animals and their rights, autonomy, together with the methods undertaken to improve their conditions by Polish anarchists and representatives of various left-wing circles (similar to anarchism in their outlook on the world, e. g. addressing anarchist thought in their press) active in the years 1980–2020.

KEYWORDS anarchism, the liberation of animals, green anarchism, vegetarianism, direct action

Data przekazania tekstu: 25.08.2021; data zaakceptowania tekstu: 9.02.2022.